

**QARAQALPAQ TIL BILIMINDE NAQIL-MAQALLARDIŇ
JÝNALIWÍ HÁM IZERTLENIW TARIYXÍ****Sailaubaeva Gozzal Azatovna – doktorant**gozzalsailaubaeva@gmail.com*Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti***ИСТОРИЯ СОБИРАНИЯ И ИЗУЧЕНИЯ КАРАКАЛПАКСКИХ ПОСЛОВИЦ
И ПОГОВОРОВ В КАРАКАЛПАКСКОМ ЯЗЫКОЗНАНИИ****Сайлаубаева Гоззал Азатовна – докторант***Каракалпакский государственный университет имени Бердаха***THE HISTORY OF COLLECTION AND STUDY PROVERBS AND SAYTING
IN KARAKALPAK LINGUISTICS****Gozzal Azatovna Sailaubaeva – doctoral student***Karakalpak State University named after Berdakh*

Tayanch so'zlar: qoraqalpoq tili, maqol va matallar, paremiologiya, folklor, lingvistik tadqiqotlar, leksik semantika, frazeologiya, lingvokulturologiya, milliy qadriyatlar, til va madaniyat.

Rezyume. Maqolada qoraqalpoq tilshunosligida qoraqalpoq maqol va matallarining to'planishi va o'rganilishi tarixi atroflicha ko'rib chiqilgan. Ularning xalq og'zaki ijodi yodgorliklari sifatida qayd etilish bosqichlari, ularni to'plash, tizimlashtirish va o'rganishda xorijiy va mahalliy tadqiqotchilarning ilmiy hissasi tahlil qilingan. Tadqiqotning adabiyotshunoslik, lingvistik, leksik-semantik, frazeologik, paremiologik va lingvokulturologik yo'nalishlariga alohida e'tibor qaratilgan. Qoraqalpoq paremiologiyasining shakllanishida T.Niyatullayev, X.Oteniyazova, B.Yusupova va boshqa olimlar asarlarining ahamiyati ochib berilgan. Shuningdek, maqol va matallarni zamonaviy lingvistik usullar asosida o'rganishning dolzarbligi asoslangan va keyingi tadqiqotlarning istiqbolli yo'nalishlari belgilangan.

Ключевые слова: каракалпакский язык, пословицы и поговорки, паремиология, фольклор, лингвистические исследования, лексическая семантика, фразеология, лингвокультурология, национальные ценности, язык и культура.

Резюме. В статье всесторонне рассматривается история собирания и изучения каракалпакских пословиц и поговорок в каракалпакском языкознании. Анализируются этапы их фиксации как памятников устного народного творчества, а также научный вклад зарубежных и отечественных исследователей в их сбор, систематизацию и изучение. Особое внимание уделено литературоведческому, лингвистическому, лексико-семантическому, фразеологическому, паремиологическому и лингвокультурологическому направлениям исследований. Раскрывается значение трудов Т.Ниятуллаева, Х.Отениязовой, Б.Юсуповой и других ученых в становлении каракалпакской паремиологии. Также обосновывается актуальность изучения пословиц и поговорок на основе современных лингвистических методов и определяются перспективные направления дальнейших исследований.

Key words: Karakalpak language, proverbs, paremiology, folklore, linguistic research, lexical semantics, phraseology, linguocultural studies, national values, language and culture.

Summary. This article comprehensively examines the history of collecting and studying Karakalpak proverbs in Karakalpak linguistics. It analyzes the stages of collecting proverbs as folklore materials and highlights the scholarly contributions of both foreign and local researchers to their collection, systematization, and investigation. Particular attention is paid to literary, linguistic, lexical-semantic, phraseological, paremiological, and linguocultural approaches to the study of Karakalpak proverbs. The paper emphasizes the significance of the works of T.Niyetullaev, Kh.Oteniyazova, B. Yusupova, and other scholars in the development of Karakalpak paremiology. Furthermore, it discusses the importance of applying modern linguistic methods to the study of proverbs and outlines promising directions for future research.

Kirisiw. Qaraqalpaq naqıl-maqallarınıń ilimiy úyreniliwi dáslep olardı jıynaw hám folklorlıq derek sıpatında saqlawdan baslandı. Bul baǵdarda N.Ostroumov, I.A.Belyaev, A.Divaev hám N.A.Baskakovtıń miynetleri úlken áhmiyetke iye boldı. Ásirese, A.Divaev 1895-jılı qaraqalpaq naqıl-maqallarınıń dáslepki úlgerin járiyalasa, N.A.Baskakov «Каракалпакский язык» miynetinde 700 den artıq paremiyanı berip, ilimiy derek qorın bayıttı [1]. Keyin N.Dawqaraev, A.Begimov, Q.Maqssetov, Q.Ayimbetov hám basqa ilimpazlar naqıl-maqallardıń janrlıq, mazmunlıq hám tárbiyalıq qásiyetlerin ashıp berdi. Bul izertlewler keyingi lingvistikalıq, lingvomádeniy hám paremiologiyalıq tallawlar ushın bekkem ilimiy tiykar qalıplestirdi.

Nátiyjeler hám talqılaw. Qaraqalpaq naqıl-maqallarınıń til ózgesheliklerin arnawlı izertlegen dáslepki ilimpazlardıń biri T.Niyetullaev boldı. Onıń «Naqıl-

maqallardıń til ózgesheligi» atlı maqalası qaraqalpaq paremiologiyasınıń lingvistikalıq negizin qalıplestirdi [2]. Ilimpaz naqıl-maqallardıń qısqalıǵı, túsiniqliligi hám kórkem tilin atap kórsetip, olarda xalıq tiliniń eń jaqsı úlgeri saqlanǵanın dálilleydi. Izertlewde grammatikalıq qurılıs, baslawısh-bayanlawısh qatnası, atlıq, kelbetlik hám sanlıq sózlerdiń qollanıluwı, «bar», «joq» modal sózleriniń sintaksislik xızmeti analiz etiledi. Sonday-aq «hám», «biraq», «eger» dánekerleriniń kem qollanıluwı olardıń tariyxıy rawajlanıwı menen túsindiriledi [2].

Qaraqalpaq naqıl-maqallarınıń leksikalıq quramın úyreniwde X.Oteniyazovanıń izertlewleri ayrıqsha áhmiyetke iye. Ol naqıl-maqallardaǵı turmıshlıq leksikanıń semantikalıq ózgesheliklerin analizlep, olardı kiyim-kenshek, úy úskeneleri, miynet qural-saymanları, milliy úrp-ádetler hám awıspalı mánili birliklerge ajıratadı [3]. Ilimpazdıń pikirinshe, naqıl-maqallar xalıqtıń materiallıq

hám ruwxıy mádeniyatın, turmıs tájiriyesin hám dúnyaqarasın sáwlelendiredi. Bul izertlew qaraqalpaq paremiologiyasında leksikalıq-semantikalıq tallawdıń rawajlanıwına tiykar salıp, keyingi jumıslarda obrazlılıq, frazeologiya, semantikalıq model hám lingvomádeniy mazmunlardı tereńirek úyreniwge jol ashtı [3].

Qaraqalpaq naqıl-maqallarınıń keyingi lingvistikalıq izertlewleri olardıń leksika-semantikalıq qurılısın, obrazlar sistemasin hám mádeniy mazmunın ashıwǵa baǵdarlandı. Ásirese, T.B.Begjanov, Z.T.Tilewova hám K.T.Begjanov «at» obrazınıń semantikalıq qásiyetlerin arnawlı úyrendi [4]. Izertlew nátiyjeleri boyınsha, «at» naqıl-maqallarda tek haywan ataması emes, al erlik, kúsh-quwat, sadıqlıq, miynet hám azamatlıqtıń simvolı retinde qollanıladı. Bul qaraqalpaq paremiyalarınń leksikalıq birlikleri xalıqtıń turmıs tájiriyesi, milliy dúnyaqarası hám mádeniy qádiriýatları menen tıǵız baylanıslı ekenligin kórsetip, lingvomádeniy izertlewlerdiń rawajlanıwına negiz boldı [4].

Qaraqalpaq paremiologiyasında naqıl-maqallar menen frazeologiyalıq birliklerdiń qatnasın úyreniwde B.Yusupovaniń izertlewleri ayrıqsha orın tutadı. Onıń «Qaraqalpaq xalıq naqıl-maqallarındaǵı frazeologizmler» atlı maqalasında naqıl-maqallar menen frazeologizmlerdiń ózgeshelikleri salıstırmalı túrde tallanıp, naqıl-maqallardı kommunikativ birlik, al frazeologizmlerdi tayın sóz dizbegi retinde ajratıp kórsetiledi [5]. “Ton” kiyim-kenshek atamasınıń qollanıluwı» maqalasında «ton» leksemasınıń tek kiyim emes, al materiallıq mádeniyat penen baylanıslı lingvomádeniy birlik ekenligi dálillengen [6]. Avtordıń «Paremiologiya. Qaraqalpaq naqıl-maqalları tiliniń leksika-semantikalıq hám leksika-tematikalıq ózgeshelikleri» monografiyası qaraqalpaq paremiologiyasınıń teoriyalıq negizin bayıtıp, paremiologiya hám paremiografiya máselelerin, pragmatikalıq qásiyetlerin, leksika-semantikalıq hám tematikalıq toparların sistemalı túrde izertledi [7]. Bul miynet qaraqalpaq naqıl-maqalların lingvistikalıq hám lingvomádeniy baǵdarda úyreniwdiń metodikalıq negizin bekkemlep, keyingi ilimiy izertlewler ushın bekkem teoriyalıq negiz qalıplestirdi.

Keyingi jıllarda qaraqalpaq naqıl-maqalları lingvomádeniy hám lingvokulturologiyalıq baǵdarda keńirek úyrenilip, olar milliy dúnyaqaras penen qádiriýatlardı sáwlelendiriwshi ruwxıy miyras retinde qaralmaqta. Bul baǵdarda G.Alniyazovaniń izertlewinde qaraqalpaq paremiyalarındaǵı jaqsılıq, miynet, adamgershilik, úlkenlerdi sıylaw hám elge sadıqlıq sıyaqlı qádiriýatlardıń aksiologiyalıq semantikası tallanadı [8]. Avtor naqıl-maqallarda xalıqtıń bahalaw sisteması, morallıq normaları hám turmıs qaǵıydaları sáwlelengenin dálilleydi. Bul jumıs paremiyalardı tek leksikalıq jaqtan emes, al xalıqtıń ruwxıy dúnyası, mádeniy kodları hám tariyxıy tájiriyesi menen baylanısta úyreniwdiń áhmiyetin kórsetedi.

Qaraqalpaq naqıl-maqallarını lingvomádeniy baǵdarda úyreniwde somatikalıq birliklerge arnawlı itibar beriledi. A.Orazimbetov somatizmlerdiń tek tuwrı emes, obrazlı hám awıspalı mánilerde de qollanılıp, adamnıń psixologiyalıq jaǵdayın, minez-qulqın hám sociallıq qatnasların sáwlelendiriwin dálilleydi [9]. Sh.Qunnazarova qaraqalpaq xalıq erteklerindegi naqıl-maqallardı lingvomádeniy jaqtan tallap, olardıń úrp-ádet, dástúr hám milliy qádiriýatlar menen tıǵız baylanıslı ekenin kórsetedi [10]. Avtordıń

pikirinshe, paremiyalar til men mádeniyattıń ajıralmas birliğin sáwlelendiredi.

Biraq, qaraqalpaq paremiologiyasında lingvokulturologiya, kognitiv lingvistika, gender lingvistika hám diskurslıq izertlewler baǵdarında ele de tereń úyreniwdi talap etetuǵın máseleler bar. Bul baǵdarlar keleshkte qaraqalpaq naqıl-maqallarınıń mazmunın jańa ilimiy kózqaraslar tiykarında ashıwǵa múmkinshilik beredi.

Qaraqalpaq naqıl-maqallarınıń folklorlıq, ádebiy, lingvistikalıq hám lingvomádeniy baǵdarlarda úyreniliwi bul tarawda belgili bir ilimiy baza qalıpleskenin kórsetedi. Biraq, alıp barılǵan izertlewlerge qaramastan, qaraqalpaq paremiologiyasında ele de tereń izertlewdi talap etetuǵın birqatar máseleler bar. Ásirese, naqıl-maqallardı lingvofolkloristikalıq, lingvopoetikalıq, kognitiv, pragmatikalıq hám gender lingvistikalıq baǵdarlarda kompleks túrde úyreniw búgingi til biliminiń aktual wazıypalarınń biri bolıp esaplanadı.

Naqıl-maqallar xalıq awızeki dóretiwshelegen kólemi jaǵınan kishi janlarınń biri bolǵanı menen, mazmunlıq jaqtan xalıq turmısınń derlik barlıq tarawların qamtıydı. Olar xalıqtıń tariyxıy esin, turmıs tájiriyesin, morallıq-estetikalıq qarastarın, úrp-ádet hám dástúrlerin, milliy dúnyetanımın ózinde saqlaydı. Sol sebepten naqıl-maqallar tek folklorlıq yamasa ádebiy material emes, al til, mádeniyat hám jámiyetlik qatnaslardı úyreniw ushın qımbatlı ilimiy derek bolıp tabıladı.

Professor Sh.Abdinazimov atap ótkenindey, xalıq awızeki dóretiwshelegen, sonıń ishinde naqıl-maqallar da ádebiyatshı ilimpazlar tárepinen keń túrde izertlengen [11]. Biraq olardı qaraqalpaq til biliminiń jańa baǵdarları — lingvofolkloristika, lingvopoetika hám lingvokulturologiya kózqarasınan sistemalı túrde úyreniw máseleleri ele jetkilikli dárejede izertlenbegen.

Sonlıqtan naqıl-maqallardı zamanagóy lingvistikalıq metodlar tiykarında analizlew qaraqalpaq til biliminiń rawajlanıwında perspektivalı baǵdarlardan biri bolıp qalmaqta. Ásirese, paremiyalarınń obraz jaratıwshı qásiyetleri, semantikalıq modeli, kommunikativ xızmeti hám milliy konceptler menen baylanısı ele de tereń izertlewdi talap etedi.

Keyingi jıllarda gumanitar ilimlerde keń tarqalǵan gender izertlewleri qaraqalpaq naqıl-maqalların úyreniwde de jańa múmkinshilikler ashpaqta. «Gender» túsiniǵi menen arnawlı izertlewlerdiń alıp barılmaǵanı bul másele úyrenilmegen degen juwmaqqa keltirmewi kerek. Sebebi, joqarıda kórsetilgenindey, naqıl-maqallar hár túrli aspektlerde izertlew obyektı bolǵan.

Gender baǵdarındaǵı izertlewler arqalı naqıl-maqallarda er hám hayal obrazlarınń qalıplesiw modeli, olardıń tildegi sáwleleniwı, jámiyettegi ornı hám olarǵa baylanıslı milliy stereotiplerdi anıqlaw múmkin. Bul baǵdar qaraqalpaq xalıq sociallıq qarastarın, dástúriy túsinińlerin hám mentalitetin tereńirek túsiniwge járdem beredi. Bul máseleler boyınsha professor Sh.Abdinazimovtıń «Hayal sózi haqqında» atlı maqalası ayrıqsha áhmiyetke iye (Sh.Abdinazimov, 2018). Bul jumısta «hayal» leksemasınıń kelip shıǵıwı, semantikalıq ózgerisleri hám qaraqalpaq tilindegi qollanıluw ózgeshelikleri qaraladı.

Juwmaq. Qaraqalpaq naqıl-maqallarınıń jıynalıwı hám izertleniwı birneshe basqıstıan ótip, folklorlıq materialdı jıynawdan lingvistikalıq, lingvomádeniy hám paremiologiyalıq tallawǵa shekem rawajlandı. Bul

processte jergilikli hám shet el ilimpazlarının miynetleri qaraqalpaq paremiologiyasınıń qáliplesiwine úlken úles qostı. Gárezsizlik jıllarında naqıl-maqallar milliy-mádeniy miyras hám xalıqtıń mentalitetin sáwlelendiriwshi ilimiy derek sıpatında keń qamrawda úyrenile basladı. Sonıń

menen birge, olardı zamanagóy lingvistikalıq metodlar tiykarında sistemalastırıw, elektron bazaların jaratıw, túrkiy tiller menen salıstırma, kognitiv, gender hám pragmatikalıq baǵdarlarda izertlew qaraqalpaq paremiologiyasınıń keleshektegi baslı wazıypaların birini bolıp esaplanadı.

Ádebiyatlar

1. Baskakov N.A. Qaraqalpaq tili. I tom. – Moskva: 1951.
2. Niyetullaev T. Naqıl-maqallardıń til ózgesheligi. // ÓZIA Qaraqalpaqstan filialınıń xabarshısı, 1971, №1. 78-b.
3. Óteniyazova X. Qaraqalpaq naqıl-maqallarında turmıshlıq leksikanıń qollanılıwı haqqında. // ÓZIA Qaraqalpaqstan filialınıń xabarshısı, 2000, №5. 77-b.
4. Бегжанов Т., Тилеуова З., Бегжанов К. Образцы каракалпакского устного народного творчества, связанные с образом лошади (фольклорная фразеология). // УзРИА Қарақалпақстан филиалының хабаршысы, 2006, №2, 102-б.
5. Yusupova B. Qaraqalpaq xalıq naqıl-maqallarındaǵı frazeologizmler. Ilim hám bilimlendiriwge arnalǵan ómir” atamasında akademik Abatbay Dawletovtıń 70 jıllıq yubileyine arnap shólkemlestirilgen konferenciya materialları, 53-58-b.
6. Yusupova B. Qaraqalpaq xalıq naqıl-maqalları tilinde “ton” kiyim-kenshek atamasınıń qollanılıwı. // Ilim hám jámiyet, 2024, №1. 93-b.
7. Yusupova B. Paremiologiya. Qaraqalpaq xalıq naqıl-maqalları tiliniń leksika-semantikalıq hám leksika-tematikalıq ózgeshelikleri. Monografiya. – Nókis: «Qaraqalpaqstan», 2024.
8. Alniyazova G. Qaraqalpaq naqıl-maqallarınıń aksiologiyalıq sipatlaması. Xalıqaralıq konferenciya materialları toplamı. – Nókis, 2015. 103-104-b.
9. Orazimbetov A. Qaraqalpaq naqıl-maqallarında somatizmlerdiń qollanılıwı. Xalıqaralıq konferenciya materialları toplamı. – Nókis, 2015. 122-123- b.
10. Qunnazarova Sh. Qaraqalpaq xalıq erteklerindegi naqıl-maqallardı lingvomádeniy úyreniwdiń áhmiyeti. // Ilim hám jámiyet, 2018, №4.
11. Abdinazimov Sh. Hayal sózi haqqında. // Vestnik KGU im. Berdakha. – Nókis: 2015, №4. 104-106-b.